

Роман СИРОТА

**ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ ПОЛІТИКИ І ПОЛІТИКА
В ОЦІНЦІ БРИТАНСЬКИХ ДИПЛОМАТІВ:
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ГЕНЕЗА МІОНХЕНА**

27 вересня 1938 р. о 8 год. 30 хв. вечора, після наполегливих спроб врегулювати Судетську кризу, англійський прем'єр-міністр Невілл Чемберлен виступив по радіо зі зверненням до нації. виправдовуючи британську політику поступок фашистській Німеччині за рахунок Чехословаччини, він змалював загрозливу перспективу нової світової війни: “Наскільки жахливим, фантастичним, неймовірним є те, що ми повинні тут копати окопи і приміряти протигази через якусь сварку у далекій-далекій країні між народами, про які ми нічого не знаємо”¹. Н. Чемберлен мав певні підстави так говорити. Незважаючи на те, що доброзичливі оцінки чехословацького президента Томаша Масарика були звичним явищем у міжвоєнній британській пресі, така прихильність не завжди поширювалася на інших державних діячів цієї країни або на неї саму. Більше того, через загальну необізнаність британського суспільства з центральноєвропейською ситуацією раніше, навіть ці обмежені повідомлення не проникали глибоко у свідомість простих англійців. За таких умов вирішального значення у прийнятті урядових рішень набувала закрыта службова інформація. Проте сучасна історіографія ставить під сумнів всебічне використання її кабінетом Н. Чемберлена.

Після Другої світової війни англійські історики висунули версію про існування розбіжностей між Н. Чемберленом і дипломатичним відомством країни, Форин Оффіс, щодо цілей проведення політики “умиротворення”. Одним із засновників цієї теорії став Джон Уілер-Беннет. Він висловив чимало критичних зауважень на адресу прем'єр-міністра за те, що той “вирішив дотримуватися політики “загального” умиротворення тоталітарних держав Європи”, нехтуючи інтересами “малих демократій”². Дослідник працював над своїм “Мюнхеном” у той час, коли багато документів передвоєнної дипломатії ще не були відомими, і можна було очікувати, що відкриття архівних фондів внесе певні корективи у його теорію. Але наступні дослідження лише надали їй логічного завершення, безапеляційно стверджуючи, що зовнішньополітичний курс Великої Британії напередодні Другої світової війни визначали прем'єр та невелика група його радників, які часто не рахувалися з думкою досвідчених експертів та декого зі своїх колег по уряду. У випадку Чехословаччини Н. Чемберлен вів свою “власну дипломатію”, ігноруючи застереження професіоналів із Форин Оффіс³. Чи насправді це так? Наскільки рішення глави уряду узгоджувалися або не узгоджувалися з рекомендаціями провідних англійських експертів з проблем Центральної Європи, до яких належали дипломатичні представники Великої Британії у Празі та

¹ The Times. 1938. 27 September.

² Wheeler-Bennet J. W. Munich: prologue to tragedy. New York, 1948. P. 14.

³ Див., наприклад: Robbins K. Munich 1938. London, 1968; Colvin J. The Chamberlain cabinet. London, 1971; Brügel J. W. Czechoslovakia before Munich: the German minority problem and British appeasement policy. Cambridge, 1973.

керівники відповідних відділів лондонського управління Форин Оффіс? Відповідь на ці питання можна дати після докладного вивчення документів Празького представництва Великої Британії, зокрема його щорічних звітів про загальнополітичну ситуацію у Чехословаччині. Вміщені у них думки британських дипломатів про чехословацьку політику та політиків і супровідні записки до цих повідомлень чиновників Форин Оффіс є важливими джерелами відображення внутрішньовідомчого механізму підготовки рішень. Матеріали представництва вже привертати увагу відомого англійського історика-міжнародника Гаррі Ганака, який вказав на розбіжності у ставленні британської громадськості і дипломатів до Т.Масарика⁴. Наведені у його розвідці свідчення підштовхнули нас до подальших роздумів над проблемою взаємопов'язаності британської дипломатії стосовно Чехословаччини до і під час Мюнхена із загальною оцінкою Лондоном перспектив політичного розвитку цієї центральноєвропейської країни. У даній статті на підставі аналізу службових і особистих характеристик британськими дипломатами провідних чехословацьких державних діячів – Томаша Масарика, Едварда Бенеша, Яна Масарика – та їхнього впливу на політику країни зроблено спробу простежити внутрішню еволюцію британсько-чехословацьких відносин від Паризької до Мюнхенської конференцій.

Історія політики Великої Британії у Центральній Європі під час Першої світової війни свідчить, що Форин Оффіс до 1918 р. розглядав реформовану і демократичну Австро-Угорщину як бажаний і необхідний елемент післявоєнного врегулювання у регіоні. Зусилля британської дипломатії спрямовувалися на те, щоб відірвати її від Німеччини шляхом укладення сепаратного миру, а не повністю зруйнувати. Хоча у січні 1917 р. на пропозицію президента США Вудро Вільсона союзники ввели тезу про “визволення чехо-словаків з-під чужоземного панування” до переліку своїх воєнних цілей, британський уряд вісімнадцять місяців ігнорував взяті зобов'язання. Коли у жовтні 1917 р. Е.Бенеш з метою отримати офіційне підтвердження британської підтримки своєї країни відвідав Лондон, у Форин Оффіс його зустріли зі симпатією, але жодних дієвих заходів не вжили. З цього приводу постійний заступник міністра закордонних справ лорд Чарлз Гардінг зауважив, що “майже нездоланним камінем спотикання є географічне розташування Богемії”⁵. 5 січня 1918 р., у відповідь на більшовицькі заклики до негайного укладення загального миру на основі права всіх народів на самовизначення, Девід Ллойд Джордж виклав цілі Великої Британії у війні. Він захищав “справжнє самоврядування на дійсно демократичних принципах” для народів Європи, але чехів і словаків окремо не виділив⁶.

Невдача всіх спроб союзників відірвати Австро-Угорщину від Німеччини спричинила докорінні зміни у їхній центральноєвропейській політиці. Усвідомлюючи нові можливості, які склалися внаслідок цього, 7 травня 1918 р. Е.Бенеш прибув до Лондона. Після трьох тижнів його переговорів з тимчасово виконуючим (замість

⁴ Hanak H. *British Attitudes to Masaryk* // T. G. Masaryk (1850–1937). Vol. 3: Statesman and Cultural Force. London, 1990. P. 125–148. Одним із перших на суперечливий характер відносин між Великою Британією і Чехословаччиною вказав Гаріндер Олач. На відміну від британської громадськості, переконливо довів він, офіційні кола в Лондоні не проявляли особливих симпатій до цієї центральноєвропейської держави (*Aulach H. Britain and the Sudeten issue 1938: evolution of a policy* // *Journal of Contemporary History*. 1983. Vol. 18. № 2. P. 233–259).

⁵ Цит. за: *Seton-Watson H. and Chr. The Making of A New Europe: R.W. Seton-Watson and The Last Years of Austria-Hungary*. London, 1981. P. 238.

⁶ R.W. Seton-Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks: Documents, 1906–1951. 2 Vols. Praha, 1995–1996. Vol. 1. P. 27.

Артура Дж.Бальфура) обов'язки міністра закордонних справ лордом Робертом Сесілем британський воєнний кабінет сповістив про своє рішення визнати Чехословацьку національну раду “як верховний орган чехословацького руху в союзних державах”. 22 липня Е.Бенеш знову відвідав Лондон, щоб продовжити переговори. У той час виник конфлікт між чехословацькими легіонами у Росії і більшовицьким урядом. Усі англійські газети писали про захоплення легіонерами Транссибірської залізниці з метою добратися до Владивостока, а звідти – до Франції для продовження боротьби з німцями, що розпалювало уяву пересічних британців. Зважаючи на настрої громадськості, 9 серпня 1918 р. британський уряд визнав Чехословацьку національну раду “верховним органом чехословацьких національних інтересів й опікуном у даний момент майбутнього чехословацького уряду”⁷. А 10 серпня Р.Сесіль висловив переконання, що “справою честі союзників є напружити всі зусилля, щоб прийти їм [чеським легіонерам] на допомогу”⁸.

У 1918-1919 рр. обов'язки тимчасового повіреного в справах Великої Британії у Празі виконував Сесіль Гослінг. Під час зустрічей і бесід з керівництвом Чехословацької республіки британський представник, як і його наступники, підкреслював важливість і необхідність демократичного та справедливого вирішення Прагою національного питання. Від цього, на думку С.Гослінга, залежали стабільність у Центральній Європі та безпека Чехословаччини, а отже – й політика щодо неї Великої Британії. Він був упевнений у поміркованому і розважливому ставленні першого президента Чехословаччини до німецької меншини, що найбільше турбувало Лондон. Кожного разу, обговорюючи з Т.Масариком його політику, С. Гослінг порушував питання про становище німців, яке чеський провідник обіцяв неодмінно розглянути. Так, одного разу Т. Масарик визнав, що повідомлення С. Гослінга про зловживання легіонерів в Опаві були правдивими, і живив заходів з метою запобігти їхньому повторенню⁹.

У лютому 1919 р. британський представник і чехословацький президент мимоволі відверто обмінялися поглядами на проблему національностей і майбутнє Центральної Європи. Т. Масарик займав оптимістичну позицію. С.Гослінг дотримувався протилежної точки зору. У звіті, переданому до Форин Оффіс, він висловив застереження, що ситуація, коли 6,3 млн. чехів утворюють клин у величезній тевтонській масі (75 млн.чол.), мало сприяє стабільності на континенті. Британський повірений у справах побоювався ймовірних змін у чехословацькій політиці після відставки Т.Масарика. Хоча президент, на переконання дипломата, був “людиною високих принципів, справжнім державним діячем, справедливим, відважним і рішучим”, проте його вік і здоров'я давали підстави для різних припущень. Тому зміцнення демократичної політичної системи Чехословаччини за час перебування Т.Масарика на посаді С. Гослінг вважав імперативом з точки зору інтересів Великої Британії. Цього, на його думку, можна було “досягти лише завдяки енергійній підтримці Антанті”. Фактично, С.Гослінг відстоював курс на втручання у справи Центральної Європи, якого жоден британський уряд ні тоді, ні згодом – до 1939 р. – не виявляв готовності проводити. Повірений у справах закликав лондонське керівництво спільно з американ-

⁷ В англійському оригіналі: “as the supreme organ of the Czechoslovak national interests and as the present trustee of the future Czechoslovak Government”. Формулювання “trustee”, яке виявилось прийнятним для уряду Великої Британії, запропонував радник Е.Бенеша на переговорах – англійський журналіст Генрі Віктем Стід (*Seton-Watson H. and Chr. The Making of A New Europe. P. 295*).

⁸ *Seton-Watson H. and Chr. The Making of A New Europe. P. 305*.

⁹ Public Record Office, Kew. Foreign Office Files (hereafter – FO) 371/3525, Gosling to Cecil, 13 April 1919.

цями дати чітко зрозуміти усім зацікавленим державам регіону свій твердий намір політично й економічно підтримувати Чехословаччину. “Така політика, – писав він, – була б надзвичайно корисною для зміцнення позицій уряду (Чехословаччини. – *P.C.*) стосовно богемських німців і угорців, котрі, одного разу усвідомивши, що Велика Британія, Америка і Франція будуть змушені надати негайну й ефективну підтримку республіці як зосередженню інтересів усієї Антанти в Центральній Європі, майже напевно погодилися б зі своїм становищем і залишалися б у спокої, задовольнившись розумними поступками”¹⁰. З іншого боку, вважав С.Гослінг, втручання альянтів повинно спонукати Прагу справедливіше ставитися до національних меншин. У березні–квітні 1919 р. дипломат визнавав ситуацію настільки серйозною, що навіть обстоював розміщення у Судетах британських миротворчих сил. Водночас у листі до Форин Оффіс він пропонував, щоб до програми мирного врегулювання у Центральній Європі союзники включили питання надання гарантій “часткової автономії” для німців Чехословаччини¹¹.

До С.Гослінга у Празі ставились без особливих симпатій, хоча Т.Масарик у листі до Р.В. Сітон-Вотсона визнавав, що британський повірений сподобався йому¹². Його та британського військового аташе Безіла Коулсона широкий загаль чехів вважав “чорними”. Насправді ж ставлення С.Гослінга до внутрішнього національного питання жодним чином не суперечило чехословацькій точці зору¹³.

Офіційна британська політика була значно обережнішою від запропонованого С.Гослінгом курсу, і, можливо, Т.Масарик та його витвір – Чехословацька республіка – викликали підозру чи навіть недовір’я у Лондоні. Британці хотіли бачити Чехословаччину мирною і стабільною, у злагоді з її національними меншинами та сусідами. Ця політика, описана Остеном Чемберленом як частина “загального умиротворення”, застосовувалася, звичайно ж, не лише до Чехословаччини, а й до всієї Європи. Вона мала на меті повернення континенту до мирного життя шляхом досягнення взаєморозуміння, обопільними поступками і виправленням несправедливості через переговори. Це було ліберальне і гуманістичне бачення міжнародних відносин з боку держави, яка збройним конфліктом не могла нічого здобути, але могла все

¹⁰ FO 371/27929, Gosling to Cecil, 4 February 1919.

¹¹ FO 371/48202, Gosling to Cecil, 26 March 1919.

¹² У приватному листі Т.Масарик відверто виклав свої думки про політику уряду Великої Британії та її представника у Празі, які не виявляли належного розуміння чехословацької специфіки: “Британська політика тут (у Центральній Європі) ще не цілком зрозуміла <...> Маленьким прикладом або доказом цієї непевності є той факт, що ваш уряд прислав сюди стільки католиків, що навіть аполітична громадськість говорить про це і дивується, що б це мало означати. Мр.Гослінг (він від’їхав) підтримував зв’язки з нашим вищим духовенством (та зі знаттю); він дуже часто втручався у різні, навіть приватні, справи на користь духовенства та їхніх протеже. Він надто очевидно став на бік Клерикальної партії. Він подобався мені, і ми відверто розмовляли про ці питання, але я побачив, що він, сам того не підозрюючи, діяв для вигоди Риму. Мр.Коулсон, військовий аташе, став (тут, у Празі) римо-католиком (кажуть, під впливом Гослінга), і ви можете уявити, як наше духовенство і знать раділи з цього” (Library of the School of Slavonic and East European Studies (University of London). R.W. Seton-Watson papers. Papers re Czechoslovak affairs in the First World War (1914–1919) (hereafter – SEW/6/1/1). Masaryk to Seton-Watson, 1 February 1920). Р.В.Сітон-Вотсон рік перед тим, розглядаючи можливі зміни серед персоналу британської місії у Празі як свідчення шанобливішого ставлення Лондона до Чехословаччини, наполегливо радив Форин Оффіс якомога швидше призначити до Праги “енергійного дипломата і прогресивного слов’янофіла” (R.W. Seton-Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks. Doc. № 92. P. 301 (Seton-Watson to Headlam-Morley, 29 May 1919).

¹³ Hanak H. British Attitudes to Masaryk. P. 130.

втратити¹⁴. Роберт Брюс Локарт одного разу сказав, що умиротворення і було справжнім призначенням дипломатії¹⁵.

Таке, певною мірою двозначне, ставлення Великої Британії до Чеської республіки ілюструють погляди сера Джорджа Расселла Кларка – першого британського посланника у цій державі. Коли в січні 1920 р. Дж. Кларк прибув до Праги, він написав Робертові Вільяму Сітон-Вотсону, що Чехословаччина може стати центром британської політики, але для цього чехи мають полегшити становище національних меншин¹⁶. Його призначення свідчило про важливу роль, яку ця країна відігравала у тогочасних зовнішньополітичних планах Лондона¹⁷.

Дж.Кларк вступив на дипломатичну службу в 1901 р. і до війни очолював Східний департамент Форин Оффіс, де здобув репутацію провідного експерта з проблем Близького Сходу. Під час війни він керував Воєнним департаментом цього відомства. Насправді ж Дж. Кларк мав значно більший вплив у британській дипломатії, ніж передбачали його посади. Він був правою рукою сера Артура Нікольсона, постійного заступника міністра закордонних справ до 1916 р., і його наступника лорда Ч.Гардінга, а в 1919 р. виконував обов'язки особистого секретаря лорда Керзона. Дж.Кларк разом із сером Ейром Кроу фактично верховодили у Форин Оффіс¹⁸. За словами Р. Брюса Локарта, “він володів чудовим інтелектом і здатністю оцінювати людей та їхні справи, так що рідко помилявся”. Коли новопризначений британський представник прибув до Градчан, щоб вручити свої вірчі грамоти, Р.Брюс Локарт також звернув увагу на його бездоганні манери надзвичайно витонченої людини, відзначивши, що “він був подібним на породистого коня серед шкап”¹⁹.

Міцність позиції Дж. Кларка в Празі була зумовлена його близькими особистими стосунками з президентом і міністром закордонних справ Чехословаччини. Ще під час Першої світової війни чільний британський дипломат підтримував тісні зв'язки з політичними діячами, які емігрували з Австро-Угорщини, зокрема Т.Масариком, та їхніми англійськими друзями²⁰. Тепер же Т.Масарик постійно відвідував британську місію, яка розташувалася у Тунівському палаці. Візити мали цілком приватний характер, і Дж.Кларк сподівався таким чином дати Т.Масарика нагоду відпочити й “обговорити дискусійні питання у дружній атмосфері”. Відвідини Тунівського палацу розпочалися незабаром після приїзду Дж.Кларка до Праги, однак перший запис про такий візит датується 1 червня 1920 р., хоча в ньому і згадується інша зустріч – “на днях”. Під час бесіди, яка тривала доволі довго, Т.Масарик проаналізував останні події у країні, докладніше зупинившись на президентських виборах і політиці щодо німецької меншини²¹. Виглядає на те, що президент Чехословаччини свідомо обмежу-

¹⁴ Hanak H. *British Attitudes to Masaryk*. P. 130.

¹⁵ Bruce Lockhart R. H. *Retreat from Glory*. London, 1935. P. 52.

¹⁶ “Щоб стати таким центром, Прага повинна підготуватися, перетворившись, наскільки це можливо, у найпрогресивнішу і найстабільнішу з нових держав. Лише заради цього чехи мають створити сприятливі умови життя для своїх німецьких та інших співгромадян. Шовінізм є надто розповсюдженим тепер” (SEW/6/1/1 Clerk to Seton-Watson, 2 February 1920).

¹⁷ 5 лютого 1920 р. у тижневику “The New Europe” Р.В. Сітон-Вотсон описав призначення Дж. Кларка як “подію небуденного значення” і висловив сподівання, що це означатиме проведення Форин Оффіс активнішої політики у Центральній і Східній Європі (*Seton-Watson R. W. Sir George Clerk in Prague // The New Europe*. 1920. № 173).

¹⁸ The Foreign Office List and Diplomatic and Consular Year Book for 1924. London, 1924. P. 174.

¹⁹ Bruce Lockhart R. H. *Retreat from Glory*. P. 63, 65.

²⁰ Seton-Watson H. and Chr. *The Making of A New Europe*. P. 111, 124.

²¹ FO 371/3528, Clerk to Curzon, 1 June 1920.

вав власні повноваження, виносячи свої дії на суд британських представників у Празі з метою домогтися їхньої прихильності.

До частих гостей Тунівського палацу належав і Е.Бенеш, який приїжджав сюди пограти у теніс. Члени місії вважали його обдарованою людиною і навіть “розумником”. Але багатослівність міністра і звичка постійно когось повчати зрештою обридли британським дипломатам. Наприклад, Д.Ллойд Джордж у середині 1930-х років жалкував, маючи на увазі Е.Бенеша, що Чехословаччину на Паризькій мирній конференції “представляв не її розсудливий провідник, президент Масарик, а імпульсивний, розумний, проте менш прозорливий і не такий далекоглядний політик, який не завбачив, що чим більше він схопить, тим менше втримає”²².

Конфіденційні висловлювання чехів під час розмов з британськими дипломатами викликали у Форин Оффіс сумніви відносно того, наскільки погляди Т.Масарика й Е.Бенеша збігалися. Загалом тут дотримувалися думки, що Т.Масарик був людиною поміркованою, а Е.Бенеш – радикалом, хоча, звичайно ж, усвідомлювали відмінність поглядів останнього від крайнього радикалізму таких політиків, як Карел Крамарж і Радола Гайда. Більшість дипломатів погоджувалася, що Т.Масарик, незмінно доручаючи керівництво міністерством закордонних справ Е.Бенешеві, зміцнював у того впевненість, що саме він стане наступником президента. У розмовах з британськими представниками Е.Бенеш не переставав підкреслювати, яким незамінним він був. Однак у Лондоні це лише посилювало недовіру до його особи²³.

Дж.Кларк, який теж сподівався, що Е.Бенеш зможе зміцнити свої позиції як спадкоємець президента, звернув увагу на “курйозність” того, що він не вселяв такої довіри, яку мав Т.Масарик. Так, проаналізувавши зовнішньополітичний курс Т.Масарика й Е.Бенеша, дипломат підкреслював мінуси чехословацької політики щодо англо-французьких суперечок: “Др.Бенеш схожий на вершника у цирку, який скаче, стоячи на двох конях. Доти, поки вони злагоджено бігають навколо арени, він чудово зберігає рівновагу, і навіть якщо вони намагаються звернути у різні боки, йому все-таки вдається дивовижно довго балансувати, але зрештою настає момент, коли він має міцно триматися одного з двох коней або впасти на землю між ними, оскільки всі його майстерність не може їх знову зблизити”. Дж.Кларк вважав, що Е.Бенеш “із зрозумілих причин” триматиметься “французького коня”. Тоді як Т.Масарик, навпаки, прихильніше ставиться до британської, аніж французької, політики стосовно Німеччини²⁴. Але чехословацький президент уникав остаточного вибору, оскільки розумів, скільки труднощів стоїть на перешкоді розвитку тісних зв’язків між Чехословаччиною і Великою Британією. Дж. Кларк погоджувався з ним: “Наше зацікавлення Чехословаччиною є більш академічним і добродійним, ніж французьке. Доки чехи продовжують свою помірковану та розважливу зовнішню політику і залишаються осередком відносної ввічливості, надійного спокою та взірцем для їхніх сусідів, ми не вимагатимемо від них більшого”²⁵.

Тому міжнародна репутація Чехословаччини в очах британців не потерпіла від укладення у 1924 р. союзу з Францією. Вона навіть зросла завдяки двом подіям: політичній поразці генерала Р.Гайди і вступу двох німецьких партій до уряду в жовтні 1926 р. У вересні 1926 р. тимчасово повірений у справах Великої Британії Чарлз Додд прокоментував інтерв’ю Т.Масарика газеті “Prager Tagblatt”, у якому президент

²² Lloyd George D. The Truth About the Peace Treaties. 2 Vols. London, 1935. Vol. 2. P. 941–942.

²³ Hanak H. British Attitudes to Masaryk. P. 132.

²⁴ FO 371/7287, Clerk to Curzon, 5 October 1922.

²⁵ FO 371/5830, Clerk to Curzon, 17 March 1921.

закликав німецьку меншину країни виконати свій обов'язок і розділити з чехами тягар уряду. Відкрите звернення, на думку Ч.Додда, було зразком шляхетності Т.Масарика²⁶. Через місяць він описав, яким щасливим почувався Т.Масарик з приводу входження німців до уряду²⁷. Керівництво британської місії дотримувалося подібної думки. Коли 28 жовтня Дж.Кларк як дуайєн дипломатичного корпусу мав висловити традиційну промову-привітання главі держави, колеги переконали його не згадувати про участь німців в уряді, хоча цей сюжет входив у початковий проект промови, розісланий усім керівникам дипломатичних представництв. Але Т.Масарик у своєму виступі зупинився на питанні залучення німців до уряду, і Дж.Кларк був радий бачити, що "президент зі звичною щирістю і здоровим глуздом цілком ясно виклав власні погляди та погляди усіх розважливих чехів і німців"²⁸.

Незважаючи на деякі вагання²⁹, позиція Дж.Кларка загалом була прочеською і значною мірою промасариківською, таке ставлення до Чехословаччини у британській дипломатичній місії поділяв палкий прихильник чехословацької справи Р.Брюс Локарт. Наступник Дж.Кларка Сер Рональд Маклей повністю дотримувався сформованої традиції. Зміни відбулися у 1930 р., з прибуттям до Праги сера Джозефа Аддісона. На цей час політична ситуація у Європі ускладнилася, і сподівання Версалу та Локарно поступово розвіювалися. Донесення Дж.Аддісона заслуговували на увагу завдяки уїдливім дотепам і відвертим глузуванням на адресу чехословацьких політиків і політики, які висловлювалися витонченою англійською мовою. Ці повідомлення радо приймали у центральному департаменті Форин Оффіс, але їхня античеська спрямованість не залишалася непоміченою. Після ознайомлення з двома черговими донесеннями посланника 25 січня 1932 р. працівники Форин Оффіс відзначили, що, з одного боку, вони є чудовими, а з другого – зіпсовані тоном зловтіхи (*Schadenfreude*), який, здавалося, панував у них³⁰.

Дж.Аддісон і Роберт Гадоу, перший секретар місії, висловлювали спільну думку, що Т.Масарик тримає Е.Бенеша при владі і продовжуватиме це робити, оскільки планує залишити його своїм спадкоємцем. Разом з тим вони визнавали існування між чеськими лідерами таких розбіжностей, які могли змінити напрям чехословацької політики. Дж.Аддісон не ставив під сумнів високий авторитет Т.Масарика, але вважав це переважно моральним престижем, "заснованим швидше на тому, ким він був, аніж на тому, ким він є". На протипагу своєму попередникові Р.Маклею, який перед самим прибуттям Дж.Аддісона до Праги писав, що здоров'я й енергія Т.Масарика у вісімдесятирічному віці залишаються міцними, а його особистий авторитет, безперечно, зріс, Дж.Аддісон вважав його "несповна розуму"³¹. Підставою для такого висновку стали дипломатичні плітки і кілька прикрих інцидентів.

У вересні 1930 р. Т.Масарик дав інтерв'ю представникові Лондонського інформаційного агенства майорові Польсону Ньюману, яке було опубліковане у "Neue Freie Presse". Виклавши кореспонденту своє розуміння пацифізму і патріотизму та навівши спогади про Льва Толстого, він зробив кілька зауважень, які викликали велике збентеження у чехословацького уряду. Президент висловив упевненість, що

²⁶ FO 371/11228, Dodd to Chamberlain, 7 September 1926.

²⁷ Ibid. Dodd to Chamberlain, 18 October 1926.

²⁸ Ibid. Clerk to Chamberlain, 28 October 1926.

²⁹ Докладніше див.: *Franke R.* London und Prag. München, 1982.

³⁰ FO 371/15900, Addison to Simon, 25 January 1932.

³¹ FO 371/14329, Annual report on Czechoslovakia for 1929, Macleay to Henderson, 18 February 1930; FO 371/15179, Annual report on Czechoslovakia for 1930, Addison to Henderson, 28 March 1931.

німці не миритимуться безконечно з “польським коридором”, і повідомив, що хоча він вважає політику Угорщини агресивною, проте накреслив деякі виправлення кордону на її користь, не роз’яснивши, щоправда, за чий рахунок вони мали бути здійснені: Чехословаччини, Румунії чи Югославії? Завершив інтерв’ю Т.Масарик образливими репліками на адресу Беніто Муссоліні та Італії. Він піддав сумніву, чи італійці, з огляду на їхню войовничість, відважаться напасти на Югославію, з тим підтекстом, що італійці ніколи не були войовничою нацією. У будь-якому випадку, стверджувалося в інтерв’ю, якщо італійці нападуть, югослави отримають допомогу з боку Франції і Малої Антанти³².

Чехословацький уряд опинився у скрутному становищі, будучи змушеним визнати, що президент сказав те, що сказав, але це не означає, що всі так вважають. Камілові Крофті й Е.Бенешеві довелося витратити чимало часу, пояснюючи іноземним дипломатам, зокрема Дж.Аддісонові, що, зрештою, президент є старою людиною, і натякаючи, що він завершує свою президентську діяльність – принаймні так Дж.Аддісон повідомляв у Форин Оффіс. К.Крофта також дав зрозуміти Дж.Аддісонові, що Т.Масарик згоден піти у відставку, “і зробив би так вже завтра, коли б був упевнений, що його наступником стане др. Бенеш”³³. Здається, відтоді Дж.Аддісон мав сумніви щодо спроможності Т.Масарика займати найвищу посаду у державі, але продовжував підкреслювати розбіжності у поглядах між Т.Масариком і Е.Бенешем. Після ознайомлення з депешею Дж.Аддісона від 11 квітня 1935 р. Едвард Г.Карр і Оуен Сент Клер О’Мейлі у Лондоні зробили висновок, що Е.Бенеш хотів би стримати провідника Судето-німецької партії Конрада Генлейна, тоді як Т.Масарик і його син Ян перешкоджали цьому. Фактично, британці розцінили такий стан речей у чехословацькому керівництві як розкол між пронімецькою тенденцією Т.Масарика і профранцузькою Е.Бенеша. З середини 1930-х років вислів “пронімецьке масариківське крило” часто використовувався дипломатами Празької місії Великої Британії³⁴.

Е.Карр і О.О’Мейлі перебільшували можливості і бажання Яна Масарика очолити “пронімецьке крило” серед чехів після відставки Т.Масарика, видаючи бажане за дійсне. На перешкоді цьому стояла, передусім, низка причин, пов’язаних із особистістю Яна. Найближчим другом і найкращим знавцем психології Я.Масарика серед членів британської місії у Празі став її секретар з питань торгівлі Р.Брюс Локарт. Попереднім місцем служби Р.Брюса Локарта була Москва, де більшовицький уряд засудив його до страти³⁵. Він був дипломатом і письменником, який однаково полюблив ловити рибу і пити віскі. На початку 1920-х років Я.Масарик багато часу проводив у товаристві Р.Брюса Локарта, що супроводжував його у походах по нічних клубах Праги. Саме тоді Я.Масарик здобув славу “гульвіси Західного світу”. Можливо, його сприймали менш серйозно, аніж він того бажав би, почувуючись незручно через невідповідність своєї репутації своєму становищу. Він спробував одружитися. Його дружиною у 1924 р. стала дочка давнього батькового друга Чарлза Крейна і сестра американського посланника у Празі Річарда Крейна Франсес Крейн Лезербі, яка була удовою з трьома дітьми. Шлюб виявився невдалим і протривав менше п’яти років. Я.Масарик ніколи не повторював спроби одружитися³⁶.

³² Оцінку інтерв’ю Т.Масарика П.Ньюманом див. у його біографічній праці: *Newman P. Masaryk*. London, 1960. P. 212–214.

³³ FO 371/14329, Addison to Henderson, 15 October 1930.

³⁴ *Hanak H. British Attitudes to Masaryk*. P. 136.

³⁵ *The Foreign Office List and Diplomatic and Consular Year Book for 1924*. P. 281.

³⁶ *Zeman Zb.A.B. The Masaryks: The Making of Czechoslovakia*. London, 1990. P. 174–175.

У 1925 р. Е.Бенеш призначив Яна чехословацьким посланником при Сент-Джеймському дворі у Лондоні, де він залишався аж до Мюнхенської кризи. Зі своєю дружиною чи без неї, Я. Масарик був популярним у середовищі дипломатів як доброзичливий і гостинний хазяїн. Чехословацьке представництво, розташоване на Grosvenor Place 8 і 9 (один з будинків відводився під представництво, другий – під резиденцію посланника), ніколи не стояло осторонь дипломатичного життя у Лондоні. Друзі його батька – Р.В.Сітон-Вотсон, який очолював кафедру історії Центральної і Східної Європи у Лондонському університеті, і Г.Вікгем Стід, який з 1925 р. викладав центральноевропейську історію у Кінгс коледжі – на перших порах допомогли Я.Масарикові звикнути до лондонського політичного життя. Він став постійним відвідувачем дипломатичного балкону в Палаті громад. Форин Оффіс, “який неприхильно ставиться до особи, що не дотримується умовностей поведінки, але шанує дипломатів, які не завдають клопоту”, змирився з Я.Масариком³⁷. І це при тому, що він був примхливою людиною, і йому бракувало самовпевненості, яка виникає як результат безперечних і досягнутих без сторонньої допомоги успіхів. Я.Масарик любив повторювати у Лондоні, що “Бенеш творить політику, а моя справа полягає у тому, щоб її продавати”³⁸. Насправді він робив значно більше, передовсім як дипломат привернув увагу світу до Чехословаччини, доводячи, що “це країна, а не інфекційне захворювання”. Його зусилля не пропали марно. Як уже зазначалося, Чехословаччина, особливо її перший президент, отримали загалом схвальну оцінку преси на Заході, і чимала заслуга у цьому належить Я.Масарикові.

У 1935 р., зі зростанням напруження у Центральній Європі і погіршенням здоров'я його батька, Я.Масарик все частіше навідувався до Праги. Літо 1938 р., через рік після смерті батька, видалося найважчим для нього. Він повністю присвятив себе Е.Бенешеві, і в цьому він проявив себе як слухняний син. Перед смертю батько сказав йому: “Ти знаєш, Бенеш розуміє мене і розуміє нас. Працюй з ним”³⁹. Хоча слухняність не завжди була притаманна Янові, розраховувати на те, що він стане самостійним політиком, урівноваживши таким чином авторитаризм Е.Бенеша і забезпечивши проведення поміркованої політики, не доводилося.

Своє бачення чехословацької політики і політиків Дж.Аддісон виклав у розгорнутому меморандумі від 25 серпня 1936 р., який став відповіддю на меморандум Я.Масарика до Форин Оффіс від 28 липня. Ян високо оцінював демократичні переконання свого батька. Він стверджував, що Т.Масарик поставив усе на карту демократії⁴⁰. Жоден політик, у свою чергу, написав Дж.Аддісон, не викликав більшого захоплення, аніж перший президент Чехословаччини, “який, хоча й не геній, був справжньою людиною, володів холоднокривним розумом і поєднував почуття власної гідності зі скромністю, що надзвичайно приваблювало. Але, поставивши так багато на карту демократії, шкода, що він не зміг рівномірніше поширити її серед населення. Я не сумніваюся у тому, що він виступав за справедливіше ставлення до меншин, хоча його необережні висловлювання про чужоземців <...> часто викликали велике збентеження у тих, хто згодом повинен був пояснювати, що вони малися на увазі у піквіському значенні”. Протягом багатьох років, вважав Дж.Аддісон, Т.Масарик виконував роль величної прикраси, якою керував Е.Бенеш. Новий президент не відзначався мудрістю свого попередника. Тепер можна було очікувати про-

³⁷ Bruce Lockhart R.H. Jan Masaryk: a personal memoir. London, 1951. P. 18.

³⁸ Цит. за: Zeman Zb.A.B. The Masaryks. P. 175.

³⁹ Цит. за: Bruce Lockhart R.H. Jan Masaryk. P. 37.

⁴⁰ FO 371/20375, J. Masaryk's memorandum, Masaryk to Eden, 28 July 1936.

ведення крайньо націоналістичної політики⁴¹. Тоді як Т.Масарик-філософ був чехом, одруженим з американкою, зі світоглядом професора філософії, для якого світ залишався незмінним упродовж сотень років, Е.Бенеш був людиною, яка знала, що може досягти вершин лише у державі, де панують чехи⁴².

У меморандумі недостатньо уваги приділено аналізу політичних наслідків відмови Т.Масарика від посади президента і, відповідно, зміни внутрішньополітичного і міжнародного становища Чехословаччини. Це надолужив Е.Карр у Лондоні. У квітні 1936 р. він висловив сумнів щодо спроможності Чехословаччини вижити, вважаючи, що її шанси вистояти після відставки президента зменшилися, оскільки він був по-статтю компромісною⁴³.

В історіографії існує думка, що створення незалежної Чехословаччини було "останньою метою Великої Британії у Першій світовій війні"⁴⁴, що вимушено постала внаслідок впертого небажання Габсбургів укласти сепаратний мир з Антантою. Як часто трапляється, остання дитина британської дипломатії не стала її улюбленцем. Форин Оффіс тривалий час плекав надію на реформування Австро-Угорщини у таку собі демократичну Центральноєвропейську федерацію і переніс це уявлення на Чехословацьку республіку. Не випадково впродовж усього міжвоєнного періоду британські дипломати пильно стежили за міжнаціональними відносинами у новій державі, постійно підкреслюючи, що від їхньої стабільності залежить підтримка Великою Британією Чехословаччини. Особливе занепокоєння у них викликали чесько-німецькі стосунки, висвітленню яких у більшому або меншому обсязі присвячувався майже кожен щорічний звіт Празької місії. Окрім С.Гослінга, жоден інший британський представник не підтримував ідеї втручання свого уряду у ці відносини на боці Праги, хоча, фактично, це часто робилося на користь національних меншин, зокрема німців. З цією метою англійці використовували практику заохочення неофіційних візитів найвищих чехословацьких державних діячів до Тунівського палацу та налагодження тісних особистих зв'язків з ними. Близьке знайомство і розмови у невимушеній атмосфері допомагали їм скласти свою думку про політичні переконання керівників Чехословацької республіки та прогнозувати їхні кроки.

Найбільшою популярністю серед британських представників користувався президент Т.Масарик, досягнення і чесноти якого вони відверто перебільшували. У дипломатичних донесеннях він зображувався як мудрий і поміркований керівник, який врівноважує крайнощі націоналістичної політики. Значною мірою завдяки цим донесенням у Лондоні склався персоніфікований підхід до Чехословаччини, коли долю країни майже беззастережно ототожнювали з перебуванням на посаді Т.Масарика. Відтак зрозуміло, що його відставка у 1935 р. викликала серед британців хвилю песимізму щодо майбутнього Чехословаччини. У наступникові Т.Масарика на посаді президента Е.Бенешеві вони вбачали його антипода, що проводитиме централізаторський антинімецький курс. Така оцінка не завжди узгоджувалася з фактами, але відповідала стереотипам людської свідомості, яка прагне бачити світ через призму про-

⁴¹ Сучасні українські історики, визначаючи причини змін у національній політиці Чехословацької республіки другої половини 1930-х років, вказують на загострення внутрішньополітичної боротьби в країні та ускладнення її міжнародного становища (*Вегеш М.М., Віднянський С.В.* Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939). Київ–Ужгород, 1998. С. 86–87).

⁴² FO 371/20375, Addison to Eden, 25 August 1936.

⁴³ FO 371/20376, Carr's note, 8 April 1936.

⁴⁴ *Calcott W.* The Last War Aim: British Opinion and the Decision for Czechoslovak Independence, 1914–1919 // *Historical Journal*. 1984. № 4.

тилежностей. Певні сподівання на продовження розважливої політики першого президента Чехословаччини британські дипломати пов'язували з постаттю Я.Масарика, прихильника англійської культури. Однак дуже швидко з'ясувалося, що йому бракує хисту визначного державного діяча. Я.Масарик в усьому слухався Е.Бенеша.

Втративши важіль особистих контактів, працівники Празької місії і центрального управління Форин Оффіс не знайшли іншої можливості впливати на Чехословаччину з метою змінити її політику щодо німецької меншини та відвернути зіткнення з Німеччиною, яке видавалося неминучим після приходу до влади в обох державах націєорієнтованих лідерів. Допомогати Празі за таких обставин, вважали британці, означало б підтримувати “приречену людину”. А з часу Паризької мирної конференції офіційний Лондон дав чітко зрозуміти, що у Центральній Європі бажає мати справу лише з внутрішньо стабільними державами. Тому дипломатія Н.Чемберлена у Судетському питанні напередодні і під час Мюнхенської зустрічі 29–30 вересня 1938 р. у жодному випадку не може розглядатися як “свавільна” – вона відповідала уявленням більшості британських посадовців про ситуацію у Центральній Європі.